

Конституційні ОСНОВИ

розвитку громадянського суспільства в Україні: досвід і перспективи

О. В. Скрипнюк

доктор юридичних наук, професор, начальник відділу міжнародних наукових зв'язків НАПрН України, академік НАПрН України, заслужений юрист України

У статті підіймаються проблеми конституційних основ розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі вітчизняного державотворення та правотворення. Аналізуються поширені на сьогодні в правовій науці погляди на громадянське суспільство та його структуру. Пропонуються нові підходи до визначення категорії «громадянське суспільство» в конституційно-праві.

Ключові слова: громадянське суспільство, конституційні основи громадянського суспільства, структура громадянського суспільства.

В статті піднімаються проблеми конституційних основ розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі вітчизняного державотворення та правотворення. Аналізуються поширені на сьогодні в правовій науці погляди на громадянське суспільство та його структуру. Пропонуються нові підходи до визначення категорії «громадянське суспільство» в конституційно-праві.

Ключевые слова: гражданское общество, конституционные основы гражданского общества, структура гражданского общества.

Problems of constitutional foundations of

the civil society at the present stage of state-building and lawmaking activity are raised in the publication. Popular in the legal science views on the civil society and its structure are analyzed. New approaches to the definition of the civil society in the constitutional law are proposed.

Keywords: *civil society, constitutional foundations of the civil society, structure of the civil society.*

Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави, головним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав і свобод людини, матиме очікуваний результат за умови сприяння з боку держави формуванню гармонійно розвинутого суспільства та його основних інститутів. Ця теза аксіоматична, проте вимагає нині свого наповнення реальним змістом, зокрема, в частині розуміння категорії «громадянське суспільство» та її сутнісних ознак. При цьому особливо важливими, на наше переконання, є конституційно-правовий вимір громадянського суспільства та перспектив його подальшого розвитку.

Громадянське суспільство та його розвиток пройшли складний історичний шлях свого зародження, становлення і розвитку. Обґрунтування цього терміна мислителями сягає ще часів Античності. Поняття «громадянське суспільство» вперше вживається в працях Арістотеля, котрий вивів його від слова «громадянин», тобто «суспільство громадян», які є вільними й освіченими. Але тогочасне «суспільство громадян» було далеким від сучасного громадянського суспільства та його ідеалів.

Сучасний зміст відповідної категорії почав формуватись одночасно з ідеями та ідеалами класичного європейського конституціоналізму. Зокрема, його витоки можна знайти у працях таких мис-

лителів XVII ст., як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін. У наступному столітті вагомий внесок у розвиток теорії громадянського суспільства зробили Ж.–Ж. Руссо, Ш.–Л. Монтеск'є, В. Гумбольдт, Д. Віко та інші мислителі епохи Відродження. Так, англійський філософ Дж. Локк на перше місце ставив не державу, а суспільство, і визнавав за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціонований суспільним договором між громадянами. Це твердження свідчить на користь дихотомії держави і громадянського суспільства.

У XIX ст. питання взаємозв'язку держави і громадянського суспільства вивчав В. Ф. Гегель, який дійшов висновку, що громадянське суспільство є стадією в діалектичному русі від сім'ї до держави. Абсолютна свобода в гегелівській системі отримує втілення в державі, яка співвідноситься із громадянським суспільством, як «небо» і «земля». На відміну від Г. В. Ф. Гегеля, Ш.–Л. Монтеск'є, Т. Пейна, Ж.–Ж. Руссо, А. Фергюсон та інші, по-різному аргументуючи і деталізуючи положення про громадянське суспільство як джерело легітимності держави, підкреслювали його верховенство над державою. Такі позиції згаданих мислителів кореспондуються з їх поглядами на народний суверенітет, як єдине джерело влади у державі. Саме тому такий відомий вітчизняний юрист, як Ф. Тарановський, писав, що активний розвиток суспільних відносин та становлення інститутів громадянського суспільства призвели до того, що поняття народного суверенітету стало не лише теоретичною, а й емпіричною реальністю [10, с. 350-351]. Хоча беззаперечне ототожнення народу із громадянським суспільством є суперечливим.

Надалі, в XX ст., значний вплив на формування новітніх методологічних підходів до розуміння громадянського суспільства мали теорії Р. Коаса, К. Р. Поппера, Ф. Фукуями, Ф. А. фон Хайека та інших мисли-

телів. Разом з тим, перша половина ХХ ст. стала періодом безпрецедентної експансії держави у сферу приватного життя громадян, особливо у нацистській Німеччині, фашистських Італії та Іспанії, колишньому СРСР. У другій половині ХХ ст. негативне ставлення до громадянського суспільства спостерігалось у багатьох деколонізованих країнах Африки, Південної Азії та Латинської Америки.

Разом з тим, у 70 – 80-х роках ХХ ст. розширюється простір громадянського суспільства, виникають нові форми громадських рухів, оригінальні форми суспільно-політичної мобілізації (партії-рухи, народні фронти тощо), які не суперечать конституційним нормам. Це спонукало до наукових досліджень проблем теорії та практики громадянського суспільства, а також до вдосконалення механізмів конституційного захисту легітимних інтересів громадянського суспільства і його представників.

Нагадаємо, що саме в кінці минулого століття, вперше в історії України в ст. ст. 36 і 37 Конституції України 1996 р. широко закріплюється конституційно-правовий статус політичних партій, інших об'єднань громадян, визначається характер їх зв'язків з державою. Принципове значення в цьому аспекті має закріплення в ст. 15 Конституції принципу політичної та ідеологічної багатоманітності в суспільстві та державі.

На жаль, у ХХІ ст. поширення світового тероризму, а також боротьба з ним певною мірою обмежують самоврядність громадянського суспільства. Відповідна тенденція, наприклад, досить яскраво проявилась у законодавчому розширенні повноважень Президента США, деяких силових структур цієї держави після терористичного акту 11 вересня 2001 р. Ускладнення суспільного життя, посилення загроз національній безпеці у різних країнах світу веде до того, що держави намагаються посилити контроль над громадянами, політичними партіями, асоціаціями, профспілками,

іншими індивідуальними і колективними учасниками громадянського суспільства.

Поряд з тим ідеали громадянського суспільства стали загальноновизнаною цивілізаційною цінністю. Нині важко знайти країну світу, яка хоча б на декларативному рівні не конституювала своє прихильне ставлення до громадянського суспільства. У багатьох європейських державах відповідні ідеали втілені в щоденному житті, про що свідчить досвід державотворення та правотворення в країнах-учасницях ЄС.

Як зазначалось у попередньому підрозділі, громадянське суспільство є важливою складовою конституційного ладу України. Правильною буде й теза про те, що конституційний лад України має на меті створення належних конституційних умов для розвитку та дієвості громадянського суспільства в нашій державі. Але нині ні у вітчизняній, ні в російській юридичній науці немає єдності поглядів на проблему громадянського суспільства та його конституційних основ.

Можна погодитись із тими вітчизняними правознавцями, які стверджують, що суспільство, яке з роками після становлення незалежності України стає дедалі більш організованим, ефективніше, результативніше впливає на державотворчі процеси, порядок формування та діяльності органів держави [11, с. 93]. Відповідні погляди набули поширення й серед інших вітчизняних правників. Зокрема, на міжнародній конференції «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності», яка відбулася 7 квітня 2008 р. у Київському регіональному відділенні НАПрНУ, її учасники відзначали, що громадянське суспільство нині існує в Україні невіддільно від держави [5]. До того ж, його ефективний розвиток і функціонування можливі лише за умови існування сильної держави.

Наведемо найбільш поширені визначення сутності та змісту категорії «громадян-

ське суспільство» у сучасній юридичній науці. На думку російського теоретика права Е. К. Утяшова, громадянське суспільство можна визначити як сукупність суспільних відносин, в які вступають люди (їх спільноти) в процесі життєдіяльності, для участі в спільній діяльності на основі єдиних інтересів і цілей, відносини між якими регулюються за допомогою соціальних норм [7, с. 123]. Тобто громадянське суспільство визначається якістю та змістом політичних, економічних, соціальних, культурних й інших суспільних відносин, які регулюються соціальними нормами і, насамперед, нормами конституційного права.

У вітчизняній науці проблеми громадянського суспільства нині досліджуються не тільки в юриспруденції, а й у філософії, політології, соціології та інших суспільних науках [9, с. 166-167]. Але у політологічній і юридичній літературі немає усталеного та беззаперечного розуміння щодо поняття «громадянське суспільство», про складові елементи такого суспільства, які в літературі йменуються інститутами і структурами. Одні автори вважають, що інститути громадянського суспільства – це комплекс соціокультурних, етнонаціональних, сімейно-побутових та інших зв'язків, які забезпечують соціалізацію і виховання особи. На думку інших авторів, інститутами громадянського суспільства є вільна підприємницька діяльність, гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності.

Поширений погляд, що громадянське суспільство охоплює сукупність моральних, правових, економічних, політичних відносин, включаючи власність, працю, підприємництво, організацію та діяльність суспільних об'єднань, систему виховання, освіти, науки і культури, сім'ю, систему засобів масової інформації, неписані норми людської поведінки, конкретні аспекти політичного режиму. Існують й інші погляди на визначення сутності та змісту грома-

дянського суспільства і його конституційних основ. Наприклад, Л. Герасіна пише, що громадянське суспільство це – «людська спільнота, яка формується і розвивається у демократичних державах і представлена сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових, етнічних, духовних, культурних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур – об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів та ін.» [1, с. 44].

На думку Ю. М. Тодики, громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення та передачі від покоління до покоління.

Структурними елементами громадянського суспільства, на думку цього ж вченого, є: а) добровільно сформовані первинні самоврядні угруповання людей (сім'я, різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші суспільні об'єднання); б) сукупність недержавних суспільних відносин; в) господарська і приватна частина життєдіяльності людей, їх звичаї, традиції; г) сфера самоврядних організацій і індивідів [4, с. 187].

Таке визначення громадянського суспільства та його структури вимагає свого уточнення, оскільки: а) громадянське суспільство не можна ототожнювати із приватними інтересами і приватноправовими відносинами, оскільки сучасне громадянське суспільство в Україні не є «втечею від держави». Воно відображує легітимні інтереси насамперед носіїв публічної влади – народу, територіальних громад, політичних партій, трудових колективів, громадян тощо; б) діяльність громадянського суспільства нині не обмежується соці-

альною та духовною сферами суспільного життя. Предметом діяльності сучасного громадянського суспільства в Україні є всі без винятку сфери конституційного ладу нашої держави, тобто всі сфери суспільного та державного життя в нашій державі; в) серед вітчизняних правознавців поширена думка, що громадянське суспільство є не асоціацією певних інститутів і організацій, а станом, режимом мобілізації суспільства для захисту своїх легітимних прав та інтересів.

Отже, на наше переконання, громадянське суспільство – це система суспільних відносин, спрямованих на мобілізацію та захист суспільством і його представниками, як індивідуальними, так і колективними, своїх легітимних прав та інтересів у всіх сферах суспільного і державного життя. Відповідно, конституційні основи громадянського суспільства є системою тих принципів, на основі яких виникають, змінюються та припиняються визначені суспільні відносини [9, с. 168].

Можна погодитись з вітчизняними вченими-конституціоналістами, що конституційно-правове регулювання у країнах з демократичним політичним режимом спрямоване на підтримку громадянського суспільства. В основі будь-якого громадянського суспільства покладені такі найбільш загальні ідеї і принципи, як: 1) економічна свобода, багатоманітність форм власності, ринкові відносини; 2) визнання і захист природних прав і свобод людини і громадянина; 3) легітимність і демократичний характер державної влади, рівність усіх перед законом і правосуддям, належна правова захищеність особи; 4) правова держава, яка базується на принципі поділу і взаємодії гілок державної влади; 5) політичний та ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; 6) свобода слова і друку, незалежність засобів масової інформації; 7) невтручання держави у приватне життя громадян, їх взаємні обов'язки

і відповідальність; 8) класовий мир, партнерство і національна злагода; 9) ефективна соціальна політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей [4, с. 190]. При цьому останній з наведених принципів набуває особливо важливого значення в сучасних політико-правових реаліях конституційного розвитку нашої держави.

В ідеалі громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, де існують розвинуті економічні, культурні, правові, соціальні відносини між його індивідами. У такому суспільстві досить широка сфера публічних відносин, в якій активно діють політичні партії, масові громадські рухи, групи за інтересами, переконаннями, за іншими ознаками. Таке суспільство дбає про демократизацію влади, розвиток усіх форм безпосереднього народовладдя та локальної демократії, всебічне гарантування прав людини і громадянина, оптимальну взаємодію парламентської коаліції і меншості на основі узгодження позицій усіх членів громадянського суспільства, розвиток місцевого самоврядування.

На сьогодні важливим аспектом конституційного розвитку громадянського суспільства є, насамперед, задоволення державою правомірних очікувань такого суспільства. При цьому можна погодитись із сучасним російським правознавцем Д. І. Дєдовим, що такі правомірні очікування означають: кожна особа, яка не порушує право, може очікувати, що й інші особи (включаючи тих, від яких залежить надання цій особі прав чи виконання перед нею обов'язків) також не порушують вимоги права (вимоги саме права, а не закону) [3, с. 113]. Відповідно, сучасне, політично зріле і гармонійно розвинене громадянське суспільство має право очікувати від Української держави підтримки і захисту своїх легітимних прав та інтересів.

Нині можна стверджувати, що держава все ґрунтовніше звертається до проблеми створення належних умов для розвитку

громадянського суспільства та його інститутів. Так, у прийнятому Верховною Радою України 1 липня 2010 року Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» ст. 5 «Засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства» встановлює такі засади формування відповідних інститутів: утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, затвердження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; підвищення ролі та відповідальності політичних партій, сприяння структуризації суспільства на засадах багатопартійності, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян у представницьких орга-

нах влади; проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу у прийнятті суспільно важливих рішень [6].

Очевидно, що наведені та інші принципи розвитку й функціонування громадянського суспільства та його інститутів мають отримати свій подальший розвиток у чинному законодавстві. Відповідна законопроектна робота вимагає свого належного теоретико-методологічного обґрунтування, що відкриває перед науковцями широкі перспективи дослідження конституційно-правової природи громадянського суспільства і його інститутів, а також юридичних механізмів їх конструктивної взаємодії з державою та її органами.

Література

1. Герасіна Л. Громадянське суспільство і колізії в процесі реалізації політичної влади // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 43-51.
2. Громадянське суспільство в Україні : проблеми забезпечення правотворчої діяльності : мат. міжн. наук. конф. (7 квітня 2008 р., м. Київ) / За ред. О. В. Скрипнюка. – К. : НДІ приватного права і підприємництва, 2008. – 324 с.
3. Дедов Д. И. Юридический метод : Научное эссе. / Д. И. Дедов. – М. : Волтерс Клуверс, 2008. – 160 с.
4. Конституційне право України : [підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
5. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Про загальні засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 1452.
7. Проблемы теории государства и права : учеб. / [под ред. В. М. Сырых]. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
8. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. за № 20-рп / 2010 (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1. – Ст. 2597.
9. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академ. видання / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
10. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1917. – 534 с.
11. Чушенко В. І. Конституційне право України : підруч. / В. І. Чушенко, І. Я. Заяць. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 488 с.